

પરિવર્તન સંસારનો નિયમ છે. એક શિશુ ધીમે ધીમે પુખ્ત માનવ તરીકે વિકાસ પામે છે. માનવ આદિ માનવ અવસ્થામાંથી અત્યારની જટિલ સમાજ વ્યવસ્થાના રૂપે વિકસિત થયો છે. સમાજ વ્યવસ્થા અને અર્થ વ્યવસ્થાનો પણ વિભિન્ન સ્વરૂપે વિકાસ થયો છે. આર્થિક ઉત્પાદન અને વપરાશ, આવક-જાવક અને નફા-ખોટનો હિસાબ માંડવા માટે શરૂ થયેલું અર્થશાસ્ત્ર છેલ્લા 60-70 વર્ષથી ભૌતિક સુખાકારી અને માનવ વિકાસ માટેનું શાસ્ત્ર બનવા માંડ્યું છે. વિશ્વના અનેક દેશોના લોકોના જીવનની ગુણવત્તામાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. બે દેશો વચ્ચે જ નહીં પણ દેશના બે વિસ્તારો વચ્ચે પણ તફાવત જોવા મળે છે. જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ જેવી મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષાવી જરૂરી છે. ત્યારબાદ શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, મનોરંજન વગેરે જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આ પ્રકરણમાં આપણે માનવ વિકાસ એટલે શું ? અને માનવ વિકાસ આંકમાં ભારતની સ્થિતિ શું છે ? વગેરે બાબતોનો અભ્યાસ કરીશું.

માનવ વિકાસનો અર્થ

આ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસાર માધ્યમો, રાજકીય નેતાઓ, વિવિધ સંસ્થાઓ અને સરકારો અવારનવાર કરે છે. ‘માનવ વિકાસ’ શબ્દસમૂહ માનવ ક્ષમતાઓના વિસ્તરણ, પસંદગીઓના વ્યાપ, સ્વાતંત્ર્યના વિકાસ અને માનવ અધિકારોના અમલરૂપે વપરાય છે. માનવ વિકાસ કેવળ શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ અને સંસાધનોના નિયંત્રણ કરતાં કંઈક વધુ બાબતનો સંકેત આપે છે.

‘માનવ વિકાસ એ માનવની આકાંક્ષાઓ અને જરૂરી હોય તેવી જીવનનિર્વાહની સુવિધાઓ વિસ્તારવાની પ્રક્રિયા છે.’ -UNDP.

માનવ વિકાસ એ વિકાસની દિશામાં માનવ કેન્દ્રિત અભિગમ છે. માનવ વિકાસનો ઉદ્દેશ દરેક માટે જીવનની એકસરખી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાનો છે. જેનાથી લોકો તેમની પ્રતિભા અનુસાર સાર્થક અને સર્જનાત્મક જીવન જીવી શકે. શરૂઆતમાં માત્ર આર્થિક વિકાસને જ માનવ વિકાસ તરીકે માપવામાં આવતો હતો. જે દેશની માથાદીઠ આવક વધુ તે દેશનો માનવ વિકાસ વધારે એ જ માપદંડ ગણાતો. જેનાં લીધે દરેક દેશે તેની કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (Gross National Product-GNP) પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આર્થિક વિકાસ છતાં લોકોના જીવન ધોરણમાં ખાસ કોઈ પરિવર્તન ન આવ્યું. માથાદીઠ આવક વધવા છતાં લોકોના જીવનધોરણ કે સુખાકારી પર વ્યાપક અસર ના થઈ. આમ, માત્ર આર્થિક વિકાસથી જ માનવ વિકાસ થઈ શકે નહીં. માત્ર આવક નહીં પરંતુ આવકનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેના પર માનવ વિકાસ આધાર રાખે છે. માનવ વિકાસના ચાર આવશ્યક સ્તંભો છે. સમાનતા, સ્થિરતા, ઉત્પાદકતા અને સશક્તિકરણ.

માનવ વિકાસ એટલે

- માનવીને પોતાની રસ, રુચિ, આવડત, બુદ્ધિ-ક્ષમતા અનુસાર સફળ અને સર્જનાત્મક જીવન જીવવામાં સહાયક બને.
- માનવ ક્ષમતાઓનું નિર્માણ થાય, સમાનતા પ્રાપ્ત થાય, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પસંદગીઓનો વ્યાપ વધે.
- માનવી તંદુરસ્ત, આરોગ્યમય, સ્વસ્થ અને દીર્ઘાયુ જીવન જીવે.
- માહિતી અને શિક્ષણ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે.
- આર્થિક ઉપાર્જનની તકો પ્રાપ્ત થાય.
- ઊંચા જીવનધોરણ માટે કુદરતી સંસાધનો સમાન રીતે ઉપલબ્ધ બને.
- ગુણવત્તાસભર જીવનશૈલી પ્રાપ્ત થાય.
- ગંદકીનો યોગ્ય નિકાલ થાય અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પરિસ્થિતિ સુધરે.
- વ્યક્તિગત અને સામાજિક સુરક્ષા પ્રાપ્ત થાય.
- માનવ અધિકારોનો ઉપયોગ કરે.

તેવી તમામ તકોના સર્જન અને વિસ્તરણ સાથે માનવ વિકાસને સંબંધ છે. આમ, માત્ર આર્થિક બાબત નહિ પરંતુ

માનવજીવનની સુખ શાંતિ, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પાસાંનો સમાવેશ થાય છે. વિકાસશીલ દેશોમાં નવીન સુધારા પ્રત્યે ઉદાસીનતા કે સૂગ, નીચી આકાંક્ષા, નિરક્ષરતા, સાહસવૃત્તિનો અભાવ, વહેમ-અંધશ્રદ્ધા, જુનવાણી માનસ, જૂની પૂરાણી રૂઢિઓ, રિવાજો ઉપરાંત ભૌતિક અને કુદરતી સંસાધનોના અપૂરતા ઉપયોગ વગેરેને લીધે આર્થિક વિકાસ અને અંતે સામાજિક વિકાસ સાધી શકાયો નથી.

માનવ વિકાસ આંક (HDI) :

નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા ભારતીયમૂળના અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેને માનવવિકાસ આંકની વિભાવના કરી. તે અન્વયે પ્રથમ માનવવિકાસ અહેવાલ 1990માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારથી તે અન્વયે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (United Nations Development Programme - UNDP) દ્વારા દર વર્ષે માનવ વિકાસ અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જેમાં જુદા-જુદા દેશોના વિકાસના વિભિન્ન નિર્દેશકોના આધારે એક વૈશ્વિક વિશ્લેષણ રજૂ કરવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP) દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ પ્રથમ માનવ વિકાસ અહેવાલમાં માનવ વિકાસ આંક (Human

UNDP લોગો

Development Index-HDI) નો ખ્યાલ પ્રસ્તુત થયો હતો. જેમાં માનવ વિકાસ આંકમાં ત્રણ નિર્દેશકોનો સંયુક્ત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. (1) સરેરાશ આયુષ્ય (આરોગ્ય) (2) શિક્ષણ સંપાદન (જ્ઞાન) અને (3) જીવન ધોરણ (માથાદીઠ આવક) આ ત્રણેય નિર્દેશકોના સંયુક્ત આંકના આધારે કોઈ એક દેશનો માનવ વિકાસ આંકનો ક્રમ નિર્ધારિત કરવામાં આવતો. UNDP દ્વારા માનવ વિકાસ અહેવાલ માટે માનવ વિકાસ આંક (HDI) ની ગણતરી માટે વર્ષ 2009 સુધી ઉપરના ત્રણ નિર્દેશકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. આ માટે વર્ષ 2010થી નીચે મુજબની નવી પ્રવિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(1) અપેક્ષિત આયુષ્ય આંક [(Life Expectancy Index-LEI) (સરેરાશ આયુષ્ય)] - આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુના માપન માટે બાળકના જન્મ સમયે તે કેટલાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શકશે તેવી અપેક્ષાને અપેક્ષિત આયુષ્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં મહત્તમ 83.6 વર્ષ અને ન્યૂનતમ 20 વર્ષ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 માં ભારતનો અપેક્ષિત આયુષ્ય આંક 68 વર્ષ છે.

(2) શિક્ષણ આંક [(Education Index-EI) (શિક્ષણ સંપાદન)] જેના બે પેટા નિર્દેશકો નીચે મુજબ છે. (i) શાળાકીય સરેરાશ વર્ષો (Mean Years of Schooling-MYS) 25 વર્ષની પુખ્ત વ્યક્તિએ શાળામાં વિતાવેલાં વર્ષો. જેમાં ઉચ્ચતમ 13.3 વર્ષ અને ન્યૂનતમ શૂન્ય વર્ષ નિર્ધારિત કરેલ છે. જેમાં માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 મુજબ ભારતના શાળાકીય સરેરાશ વર્ષો 5.4 વર્ષ છે. (ii) અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષો (Expected Years of schooling-EYS) 5 વર્ષનું બાળક પોતાના જીવનનાં કેટલાં વર્ષો શાળામાં વિતાવશે તે વર્ષો. એમાં ઉચ્ચતમ 18 વર્ષ અને ન્યૂનતમ શૂન્ય વર્ષ નક્કી કરેલ છે. જેમાં ભારતનો અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષો આંક 11.7 વર્ષ છે.

(3) આવક આંક [(Income Index-II) (જીવન ધોરણ)] જીવનનિર્વાહના માપન માટે માથાદીઠ કુલ ઘરેલુ પેદાશ (Gross Domestic Product per capita-GDP) ને માથાદીઠ કુલ રાષ્ટ્રીય આવક (Gross National Income per capita-GNI) સાથે પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 માં ભારતની માથાદીઠ કુલ રાષ્ટ્રીય આવક 5497 \$ અને માથાદીઠ કુલ ઘરેલુ પેદાશ 5238 \$ છે. માથાદીઠ આવકની ગણતરી માટે જે તે દેશની આવકને અમેરિકાના ચલણ મૂલ્યમાં ગણવામાં આવે છે. જે સમખરીદશક્તિ (Purchasing Power Parity) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આટલું જાણવું ગમશે.

માનવ વિકાસ આંકની ગણતરી કરવા માટે પ્રત્યેક માપદંડનું અધિકતમ અને ન્યૂનતમ મૂલ્ય નક્કી કરવામાં આવે છે. પ્રત્યેક આંકની સૂત્ર મુજબ ગણતરી કરવામાં આવે છે. એના આધારે માનવ વિકાસ આંક મળે છે. તેનું મૂલ્ય 0થી 1ની વચ્ચે હોય છે. કોઈપણ દેશ માટે માનવ વિકાસ આંક મહત્તમ 1 મૂલ્ય સુધી પહોંચવા માટેનો તફાવત સૂચવે છે. આ તફાવત દેશો-દેશો વચ્ચેની માનવ વિકાસની તુલના કરવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. જેના આધારે કોઈ પણ દેશના વિકાસની ગતિ કઈ દિશામાં છે ? અન્ય દેશોની તુલનામાં કેટલા આગળ-પાછળ છે ? તે જાણી શકાય છે.

માનવ વિકાસ અહેવાલ :

UNDP દ્વારા વર્ષ 1990થી દર વર્ષે માનવ વિકાસ અહેવાલ (Human Development Report-HDR) બહાર પાડવામાં આવે છે. માનવ વિકાસ અહેવાલ વર્ષ 2015માં સમાવેશ કરેલ 188 દેશોને તેના માનવ વિકાસ આંક-HDI મૂલ્યના આધારે નીચેના કોષ્ટક મુજબ ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. જેમાં નોર્વે (0.944) પ્રથમ ક્રમે છે.

બીજા ક્રમે ઓસ્ટ્રેલિયા (0.935) અને સ્વિત્ઝરલેંડ (0.930) ત્રીજા ક્રમે છે. તેમજ એશિયાઈ દેશ સિંગાપુર (0.912) અગિયારમા ક્રમે છે. ભારત 0.609 માનવ વિકાસ આંક સાથે 188 દેશોમાં 130મું સ્થાન ધરાવે છે. એટલે કે તે મધ્યમ માનવ વિકાસ વાળા દેશોની શ્રેણીમાં સામેલ છે. આ અહેવાલમાં સૌથી નીચેના 188મા ક્રમે નાઈઝર (0.348) છે.

માનવ વિકાસ અહેવાલમાં માનવ વિકાસ આંકના આધારે દેશોનું વર્ગીકરણ				
ક્રમ	માનવ વિકાસ ધરાવતા દેશો	વિભાજનનો ક્રમ	માનવ વિકાસ આંક (HDI)	મુખ્ય દેશો
1.	ઉચ્ચતમ માનવ વિકાસ	1 થી 49	0.802 થી વધુ	નોર્વે, ઓસ્ટ્રેલિયા, સ્વિત્ઝરલેંડ, ડેન્માર્ક, નેધરલેંડ, અમેરિકા, સિંગાપુર, બ્રિટન, જાપાન, ફ્રાંસ
2.	ઉચ્ચ માનવ વિકાસ	50 થી 105	0.700 થી 0.798	રશિયા, મલેશિયા, ઈરાન, શ્રીલંકા, મેક્સિકો, બ્રાઝીલ, ચીન, થાઈલેન્ડ, જમૈકા
3.	મધ્યમ માનવ વિકાસ	106 થી 143	0.555 થી 0.698	ઈન્ડોનેશિયા, ફિલિપિન્સ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઈરાક, ભારત
4.	નિમ્ન માનવ વિકાસ	144 થી 188	0.550 થી નીચે	કેન્યા, પાકિસ્તાન, નાઈજીરિયા, ઝિમ્બાબ્વે, નાઈઝર

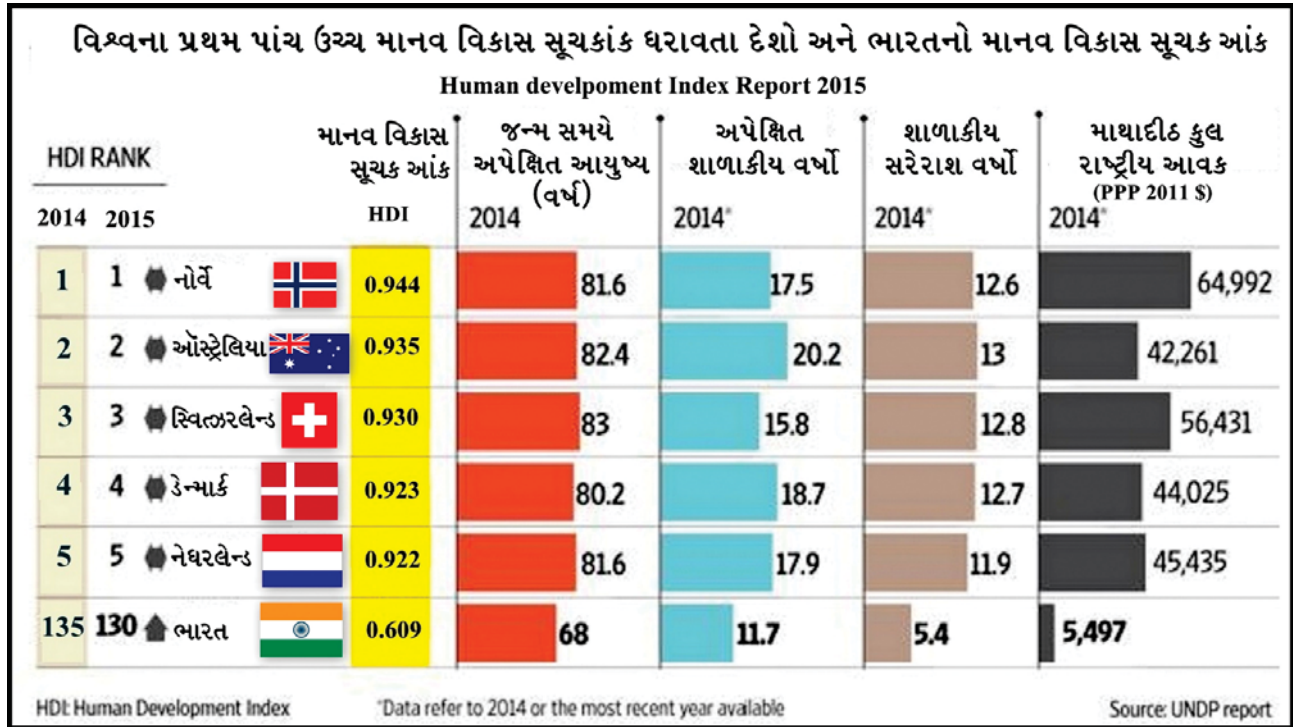
ભારતનો માનવ વિકાસ આંક વર્ષ 1990 માં 0.428, વર્ષ 2000 માં 0.496, વર્ષ 2010 માં 0.586, વર્ષ 2014 માં 0.604 હતો અને વર્ષ 2015 માં 0.609 થયો છે. આમ, ક્રમશઃ સુધારો થતો જોવા મળે છે.

ક્રમ	73	90	104	130	132
દેશ	શ્રીલંકા	ચીન	માલદીવ	ભારત	ભૂતાન
HDI	0.759	0.727	0.706	0.609	0.605
માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015માં ભારત અને પડોશી દેશોનું સ્થાન					
ક્રમ	142	145	147	148	171
દેશ	બાંગ્લાદેશ	નેપાળ	પાકિસ્તાન	મ્યાનમાર	અફઘાનિસ્તાન
HDI	0.570	0.548	0.538	0.536	0.465

માનવ વિકાસ અહેવાલ વર્ષ 2015માં ભારત અને પડોશી દેશોનું સ્થાન

ભારતના પડોશી દેશોમાં શ્રીલંકા, ચીન, માલદીવની સ્થિતિ ભારતથી ઘણી સારી છે અને માનવ વિકાસ આંકમાં ભારતથી ઉપરના ક્રમે છે.

ભૂતાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, પાકિસ્તાન, મ્યાનમાર અને અફઘાનિસ્તાન આ દેશો ભારતથી નીચેના ક્રમે છે.

19.2 ભારત અને વિશ્વના પ્રથમ પાંચ દેશોના માનવ વિકાસ આંક નિર્દેશકોની સરખામણી

માનવ વિકાસ સામેના પડકારો :

માનવ વિકાસ અહેવાલમાં પ્રથમ પાંચ દેશોની સાથે સરખામણી કરતાં જણાય આવે છે કે ભારતે બધા જ નિર્દેશકો આરોગ્ય, શિક્ષણ અને આવક (માથાદીઠ આવક અને રાષ્ટ્રીય આવક)ના ક્ષેત્રમાં ઘણી મજલ કાપવાની બાકી છે. માનવ વિકાસને દેશના નિર્જીવ ભૌતિક સાધનોના નહીં, પરંતુ સજીવ માનવસંપદાના વિકાસ સાથે સીધો સંબંધ છે.

માનવ વિકાસ આંકમાં માનવ વિકાસની પ્રગતિ આડે જે પડકારો દર્શાવ્યા છે, જેના ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે તેમાં (1) સ્વાસ્થ્ય (આરોગ્ય) (2) લૈંગિક સમાનતા (સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા) અને (3) મહિલા સશક્તિકરણ છે.

સ્વાસ્થ્ય (આરોગ્ય) :

આરોગ્ય એ વ્યક્તિના જીવન માટે જરૂરી અને કિંમતી મૂડી છે. વ્યક્તિનું કૌટુંબિક, સામાજિક જીવન ઉત્તમ બને તે માટે સૌથી પહેલાં તેનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે તે ખૂબ મહત્વનું છે. ભારત સહિત વિકસતા દેશોમાં આરોગ્ય નીતિઓએ વસતીવૃદ્ધિ, સામાન્ય રોગો, કુપોષણ, અપંગતા, એઈડ્ઝ જેવા ચેપી રોગો, માનસિક રોગો અને તેને સંબંધિત મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. આરોગ્ય ક્ષેત્રે કરેલ ખર્ચ માત્ર જીવનની ગુણવત્તા વધારવા માટે છે એવું નથી, પરંતુ માનવ સંસાધન વિકાસનું એક રોકાણ છે. ભારતમાં આરોગ્ય ક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ છે. બાળ રસીકરણ કાર્યક્રમમાં ઓ.પી.વી. (પોલિયો માટે), બી. સી. જી. (ક્ષય માટે), હીપેટાઈટીસ-બી (ઝેરી કમળો), ડી.પી.ટી. (ડીપ્થેરીયા-મોટી ઉધરસ-ધનુર માટે), ઓરી, એમ.એમ.આર. અને ટાઈફોઈડ વિરોધી રસી બાળકોને આપવાથી બાળ આરોગ્ય અને બાળ મૃત્યુદરમાં ઘણો સુધારો લાવી શક્યા છીએ. આયોડિન, વિટામિન અને લોહતત્વની ઊણપ સામે ઝુંબેશ ચલાવી રહ્યા છીએ. આપણે પ્લેગ, શીતળા, રક્તપિત્ત અને પોલિયો નિર્મૂળ કરી શક્યા છીએ. ઓરી, અછબડા, મલેરિયા, ઝેંચુ, કમળો, કોઢ, ક્ષય, મધુપ્રમેહ (ડાયાબિટીસ), કેન્સર, હૃદયરોગ વગેરે પર નિયંત્રણ સાધી શક્યા છીએ. પરિણામે માનવી લાંબું, તંદુરસ્ત અને સ્વસ્થ જીવન જીવી રહ્યો છે. જન્મદર, મૃત્યુદર, બાળ મૃત્યુદરમાં ઘટાડો નોંધાયો છે. સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થયેલ છે તેમ છતાં ભારતમાં ઘણાં રાજ્યોમાં વસતીવૃદ્ધિ દર ઘટાડવા માટે ઊંચા પ્રજોત્પત્તિ દરને ઘટાડવો એ આરોગ્ય ક્ષેત્ર માટે મહત્વનું લક્ષ્ય બની રહ્યું છે. પાણી જન્ય રોગો, શ્વસન રોગો અને કુપોષણે વસતી માટે મુશ્કેલી ઊભી કરી છે. મહિલાઓ, બાળકો અને ગરીબ લોકો માટે પોષક તત્વોની ખામી, મૂળભૂત ખનીજો, કેટલાંક વિટામિનો અને પ્રોટીનની ઊણપ સ્ત્રીઓ અને બાળકોના અટકેલા કે અધૂરા વિકાસ માટે મુખ્યત્વે જવાબદાર છે. પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ અને ઝેરી પદાર્થોનો ઉદ્ભવ રોજિંદા જીવનમાં નવા પડકારો છે. વધતા શહેરીકરણે ગીચ વસવાટોમાં નવી આરોગ્ય સુવિધાઓ માટે સમસ્યાઓ ઊભી કરી છે. આ નવા પડકારો ઝીલવા માટે અગાઉની આરોગ્ય કાર્યસૂચિમાં વિશેષ ધ્યાન અને ફેરફારો કરવા જરૂરી બન્યા છે.

લૈંગિક સમાનતા (સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા)

ભારતનું બંધારણ તમામ નાગરિકોને સમાનતા અને ન્યાયની બાંહેધરી આપે છે. 2011ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ પ્રમાણે ભારતની કુલ વસ્તીના 48.46 ટકા સ્ત્રીઓ અને 51.54 ટકા પુરુષો છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભારત જ નહિ પણ વિશ્વના કોઈપણ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ અને વિકાસમાં માનવ સંસાધન તરીકે સ્ત્રીઓની ભૂમિકા અગ્રગણ્ય છે. પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષની જૈવિક બિન્નતાની સાથે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણથી સ્ત્રીઓનો ઉછેર અને અપેક્ષાઓ અલગ હોવાથી બંનેના વિકાસપથ પણ અલગ રહે છે. આજે પણ ઘણાં કુટુંબોમાં મહિલા ઘરકામ કરે, રસોડામાં રસોઈ બનાવે કે બાળઉછેરનું કાર્ય કરે છે તેનો કોઈ હિસ્સો આર્થિક ઉપાર્જન કે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણાતો નથી. સ્ત્રીઓને કુટુંબમાં કોઈ નિર્ણય લેવાની સત્તા નહિ, આરોગ્યની અપૂરતી દેખભાળ તેમજ શિક્ષણ અને આર્થિક અધિકારોથી તેને વંચિત રાખવામાં આવે છે. દીકરા-દીકરીનાં કપડાંમાં, રમતોમાં, અભ્યાસની તકોમાં, ખોરાકમાં, હરવા-ફરવા, આચાર, વિચાર અને વ્યવહારમાં દીકરીને જુદી શિખામણ વગેરેમાં ભેદભાવ જોવા મળે છે. મહિલાઓમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ નીચું હોવાથી સ્ત્રીઓ બાળલગ્ન, પડદાપ્રથા, દહેજપ્રથા તથા અનેક સામાજિક કુરિવાજોનો ભોગ બનતી આવી છે. સમાજમાં ભ્રૂણહત્યા, નીચો આદરભાવ, પુત્ર જન્મ માટેની ઘેલણ, સામાજિક પરંપરાઓ અને જાતીય ભેદભાવને લીધે સ્ત્રીઓએ જ અન્યાયનો ભોગ બનવું પડે છે. આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે તક તથા નિર્ણય

ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાનું આંકડાકીય વિશ્લેષણ								
માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 મુજબ	માનવ વિકાસ આંક HDI	જન્મ સમયે અપેક્ષિત આયુષ્ય 68 વર્ષ	અપેક્ષિત શાળાકીય વર્ષો 11.7 વર્ષ	શાળાકીય સરેરાશ વર્ષો 5.4 વર્ષ	માથાદીઠ આવક 5497 \$ ડોલર	શ્રમ શક્તિમાં ભાગીદારી (15 વર્ષથી વધુ વય)	સંસદમાં પ્રતિ-નિધિત્વ પ્રમાણ (2014)	યુવા સાક્ષરતા દર (15-24 વર્ષ)
સ્ત્રી	0.525	69.5	11.3	3.6	2,116	27.0	12.2	74.4
પુરુષ	0.661	66.6	11.8	7.2	8,656	79.9	77.8	88.4

પ્રક્રિયામાં અસમાનતા જોવા મળે છે. ભારતમાં મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં ઉચ્ચપદ, ઊંચી આવક, વધુ લાભ, વધુ વેતન મળે તેવા કામોવાળા ઉદ્યોગો અને નોકરીઓમાં પુરુષોનું વર્ચસ્વ છે. સંસદમાં મહિલા સાંસદોનું પ્રમાણ માત્ર 12.2% જેટલું જ છે. સંસદ, વિધાનસભાઓ, વરિષ્ઠ અધિકારીઓ, મેનેજરો, કંપનીઓના ડિરેક્ટરો, વ્યવસાયિક અને ટેકનિકલ ક્ષેત્રે મહિલાઓનું ઓછું પ્રમાણ વગેરેમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે.

મહિલા સશક્તિકરણ :

સ્ત્રીઓ સમગ્ર વિકાસની પ્રક્રિયાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. કોઈપણ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રમાં આર્થિક સશક્તિકરણ એ મહિલા સશક્તિકરણનું મહત્વનું પાસું છે. મહિલા સશક્તિકરણ માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા અનિવાર્ય છે. એક સ્ત્રી શિક્ષિત બને તો એક ઘર એક સમાજ અને અંતે તો એક રાષ્ટ્ર સશક્ત બનશે. મહત્વપૂર્ણ છે કે આપણા ભારત દેશે આ દિશામાં ડગલાં ભરવાનું શરૂ કર્યું છે. ભારતમાં વડાપ્રધાન પદે, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે અને વિવિધ રાજ્યોમાં મહિલા મુખ્યમંત્રીઓએ વખતોવખત સ્થાન શોભાવ્યું છે. ટેક્ષી ચલાવવાથી લઈને વિમાનના પાઈલટ સુધીની સફર મહિલાઓ કરી રહી છે. સમાજસેવા, સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, રમત-ગમત, શિક્ષણ અને અભિનય ક્ષેત્રે કામ કરતી મહિલાઓને આપણે ટી.વી. અને ન્યૂઝ ચેનલો પર જોઈએ જ છીએ ને ! માત્ર ખેતરમાં કે શ્રમના કાર્ય કરવાને બદલે વેપાર-વાણિજ્ય, સંદેશાવ્યવહાર તેમજ વ્યક્તિગત જુદી જુદી નોકરીઓમાં વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણ, તાલીમ, કુશળતાના કારણે સ્ત્રી રોજગારનો વિસ્તાર વધી રહ્યો છે. તેમ છતાં દેશની અડધી આબાદી માટે વિકાસની ઘણી સંભાવનાઓ છે તેને વિસ્તારવા હજુ આપણે ઘણા પ્રયાસો કરવા પડશે.

મહિલા કલ્યાણકારી યોજનાઓ :

ભારતમાં મહિલાઓને સમાન દરજ્જો, શિક્ષણ, સલામતી અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે 1980થી મહિલાઓને એક અલગ લક્ષ્ય જૂથ માનીને મહિલા વિકાસ સંબંધિત અનેક યોજનાઓ, કાર્યક્રમો અમલમાં મુકાયા છે. 1992માં રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગની રચના કરવામાં આવી. આ ઉપરાંત મહિલા સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીય નીતિ 2001 મુજબ મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ દ્વારા સામર્થ્ય નિર્માણ, રોજગાર, આર્થિક ઉપાર્જન, કલ્યાણ તેમજ સહાયક સેવાઓ અને જાતીય સંવેદનશીલતાનાં ક્ષેત્રોમાં વિવિધ કામગીરી કરવામાં આવે છે. યુનાઈટેડ નેશન્સે 1975ના વર્ષને ‘મહિલાવર્ષ’ અને 1975-1985ના દશકાને મહિલા દશકા તરીકે જાહેર કરેલ તેમ જ 2002ના વર્ષને ‘મહિલા સશક્તિકરણ’ વર્ષ તરીકે ઉજવવામાં આવેલ. કુટુંબની માલ-મિલકતમાં સમાન હિસ્સો મળે તે માટે કાયદો સુધારવામાં આવ્યો છે.

મહિલા શોષણ અટકાવવા અંગેની જોગવાઈઓ :

મહિલા સુરક્ષા અંતર્ગત વિવિધ પ્રકારની હિંસાથી પીડિત મહિલા તેમજ પોતાના વિકાસ માટે જરૂરી માર્ગદર્શન મેળવવા માગતી મહિલાઓને માત્ર એક જ કોલથી મદદ મળી રહે તે માટે 181 અભયમ્ મહિલા હેલ્પલાઈન શરૂ કરીને તેને સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. ગરીબ મહિલાઓ સહેલાઈથી ન્યાય મેળવી શકે તે માટે નારી અદાલતોની સ્થાપના અને મહિલાઓને સામાજિક, કાનૂની અને રોજગાર સંબંધિત સમસ્યાઓના નિવારણ માટે મહિલા કલ્યાણ કેન્દ્રોની રચના કરવામાં આવેલ છે. મહિલાઓના શારીરિક, માનસિક અને જાતીય શોષણ સામે રક્ષણ માટે સરકાર જાગૃત બની છે.

19.3 અભયમ્ હેલ્પલાઈન લોગો

સરકારી કચેરીઓમાં, ખાનગી વ્યવસાય અને ઘરનોકર તરીકે કાર્ય કરતી મહિલાઓને જાતીય સતામણી ના થાય અને સ્વતંત્ર રીતે કામકાજ કરી શકે તે માટે સંસદે કાયદો પસાર કરીને મહિલાઓને સુરક્ષા બક્ષી છે.

મહિલા સમાનતા અંગે ગુજરાત સરકારની વિવિધ યોજનાઓ :

મહિલાઓની સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક પ્રગતિ માટે ગુજરાત સરકારે વર્ષ 2001માં મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગની રચના કરી છે. ગુજરાત સરકારે મહિલા સશક્તિકરણ માટે ગરીબ અને સામાન્ય પરિવારોની તથા ગ્રામીણ વિસ્તારોની મહિલાઓના ઉત્કર્ષના ત્રણ પાસાઓ મહિલાઓનું શૈક્ષણિક સશક્તિકરણ, મહિલા આરોગ્ય અને મહિલા સુરક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને મહિલા કેન્દ્રીત જેન્ડર બજેટમાં વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકેલ છે.

- ગુજરાતમાં કન્યા કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવાના આશયથી શાળા પ્રવેશોત્સવ અને કન્યા કેળવણી રથયાત્રાની શરૂઆત કરવામાં આવેલ જેના લીધે શાળાઓમાં 100% નામાંકન અને મહિલા સાક્ષરતા દરમાં વધારો જોવા મળેલ છે.
- રાજ્યમાં 35 ટકાથી ઓછો સ્ત્રી સાક્ષરતા દર ધરાવતાં ગામો તથા શહેરી વિસ્તારમાં વસતા ગરીબી રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબોની દીકરીઓને પ્રાથમિક શાળામાં અને માધ્યમિક શાળામાં પ્રવેશ મેળવતી વખતે 'વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ' આપવામાં આવે છે.
- 'સરસ્વતી સાધના યોજના' અન્વયે દર વર્ષે દોઢ લાખ કન્યાઓને વિનામૂલ્યે સાઈકલો આપવામાં આવે છે. બહારગામ અભ્યાસ માટે જતી કન્યાઓને એસ.ટી.બસમાં મફત મુસાફરીની સુવિધા આપવામાં આવે છે.
- કિશોરીઓને પોષણયુક્ત આહાર તેમજ તેમના કૌશલ્ય વિકાસ માટે 'સબળા યોજના' અમલી બનાવી છે.
- ગુજરાત સરકારે મહિલાઓ માટે સરકારી નોકરીઓમાં 33% અનામતની જોગવાઈ કરી છે. તેમજ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં મહિલા અનામતની ટકાવારી 33% થી વધારીને 50% કરવામાં આવેલ છે.
- શ્રમજીવીઓ અને નિરાધાર વૃદ્ધોને પાછલી ઉંમરે જીવનનિર્વાહ માટે પેન્શન મળે અને તેમનું ભવિષ્ય સુરક્ષિત બને તે માટે 'રાષ્ટ્રીય સ્વાવલંબન યોજના' અમલમાં છે. આ ઉપરાંત, નિરાધાર વિધવા મહિલાઓ ઓશિયાળું જીવન જીવવા લાયક ન બને તે માટે તેમને આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.
- મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા માટે સખીમંડળ દ્વારા સરકાર મિશન મંગલમ્ યોજના હેઠળ આર્થિક સહાય કરે છે.
- મહિલા આરોગ્ય માટે ઈ-મમતા કાર્યક્રમમાં મોબાઈલ ટેકનોલોજી દ્વારા સગર્ભા માતાની નોંધણી કરીને તેને મમતા કાર્ડ આપીને શિશુ અને પ્રસૂતિ સંબંધિત મૃત્યુ ઘટાડવાની પહેલ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ તેની નિયમિત આરોગ્ય તપાસ કરીને સારવાર તથા બાળકના જન્મ પછી રસીકરણ કાર્યક્રમ દ્વારા માતા અને બાળકની તંદુરસ્તીનો પૂરતો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે.
- બેટી બચાવો અભિયાન દ્વારા જાતિભેદ (Gender Discrimination) નાબૂદી માટે અભિયાન ચલાવી 'બેટી બચાવો, બેટી વધાવો અને બેટી પઢાવો' દ્વારા સ્ત્રી સશક્તિકરણમાં અગત્યનું યોગદાન આપેલ છે.
- અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સામાન્ય પરિવારોની પ્રસૂતા મહિલાઓને 'ચિરંજીવી યોજના' અંતર્ગત પ્રસૂતિ, દવાઓ, લેબોરેટરી તપાસ, ઓપરેશન વગેરે સેવા વિના મૂલ્યે પૂરી પાડવાની જોગવાઈ કરેલ છે.

ગુજરાત સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ દ્વારા મહિલા સશક્તિકરણ માટે વિવિધલક્ષી મહિલા કલ્યાણ અંગેની યોજનાઓ ચલાવવામાં આવે છે. આ યોજનાઓનો વ્યાપ વિસ્તારીને આપણે મહિલા સશક્તિકરણની દિશામાં રહેલા પડકારોનો સામનો કરી શકીશું.

માનવ વિકાસ બાબતે આપણાં કુટુંબમાં કે આપણા મહોલ્લા કે ગામમાં નજર કરીશું તો જણાશે કે કોઈ સગર્ભા માતાને પૂરતું પોષણ નહિ મળતું હોય, ઓછા વજનવાળા બાળકનો જન્મ થયો હોય, બાળક કુપોષણવાળું હોય, બાળક આંગણવાડી કે શાળાએ ના જતું હોય, શાળામાં ભણતા બાળકને વાંચતાં - લખતાં ના આવડતું હોય, અભ્યાસ અધૂરો છોડી દીધો હોય, દીકરીઓને ઉચ્ચ અભ્યાસ ના કરાવતા હોય, યુવાનોને રોજગારી ન મળતી હોય, અકસ્માતને લીધે કોઈનું અકાળે મૃત્યુ થાય, કોઈ ગંભીર બીમારીનો ભોગ બને આ બધી બાબતોની અસર આપણા દેશના માનવ વિકાસ આંક પર પડે છે. એટલે માત્ર સરકાર જ નહિ પરંતુ દેશનો દરેક નાગરિક માનવ વિકાસની દિશામાં સક્રિય બને તો આવનારા સમયમાં આપણે પણ ઊંચા માનવ વિકાસ ધરાવતા દેશોની હરોળમાં સ્થાન મેળવી શકીશું.

આટલું જાણવું ગમશે

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (UNDP) દ્વારા 14 ડિસેમ્બર 2015ના રોજ માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 ‘માનવ વિકાસ માટે કાર્ય’ શીર્ષકથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ અહેવાલ મુજબ માનવ વિકાસ સૂચકાંકની સાથે-સાથે નીચેના સંકેતકોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

(1) જાતિ વિકાસ સૂચકાંક (Gender development Index), (2) બાળ-યુવા સ્વાસ્થ્ય (Health Children and Youth), (3) પુખ્ત આરોગ્ય અને આરોગ્ય ખર્ચ (Adult Health and Health Expenditure), (4) શિક્ષણ (Education), (5) સંસાધનોની ફાળવણી અને નિયંત્રણ (Command Over and Allocation of Resources), (6) સામાજિક સશક્તિકરણ (Social Competencies), (7) વ્યક્તિગત-અસુરક્ષા (Personal Insecurity), (8) આંતરરાષ્ટ્રીય એક્ય (International Integration), (9) પર્યાવરણ (Environment), (10) વસતીની દિશા (Population Trends), (11) પૂરક નિર્દેશક-સુખાકારી (Supplementary Indicators: Perceptions of Well-being). આ રિપોર્ટ UNDP વેબસાઈટ <http://hdr.undp.org/en/2015-report> પર જોઈ શકાશે. દર વર્ષે અંગ્રેજી ઉપરાંત હિન્દી અને અન્ય ભાષામાં અહેવાલ જાહેર કરવામાં આવે છે. ભારતમાં તેની સાઈટ છે <http://www.in.undp.org/>

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) માનવ વિકાસ આંકની ગણતરી કઈ રીતે કરાય છે ?
- (2) માનવ વિકાસ સામેના પડકારો જણાવો.
- (3) ભારતમાં મહિલાઓ સાથે કેવા પ્રકારે ભેદભાવ જોવા મળે છે ?
- (4) ભારતમાં સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટે થયેલી કામગીરી વર્ણવો.
- (5) ગુજરાત સરકારે મહિલા સમાનતા માટે કઈ-કઈ યોજનાઓ અમલમાં મૂકેલ છે ? સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો.

- (1) માનવ વિકાસને માનવ જીવનની કઈ કઈ બાબતો સાથે સંબંધ છે ?
- (2) ભારત સરકારની મહિલા કલ્યાણકારી યોજનાને ક્રમિક રીતે જણાવો.
- (3) ‘અભયમ્ યોજના’ શું છે ? સમજાવો.
- (4) આપણી આસપાસમાં જોવા મળતી કઈ કઈ બાબત દેશના માનવ વિકાસ આંકને અસર કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) માનવ વિકાસ એટલે શું ?
- (2) માનવ વિકાસ આંકના માપનની નવી પ્રવિધિમાં ક્યા ક્યા નિર્દેશકોનો ઉપયોગ કરાય છે ?
- (3) માનવ વિકાસ અહેવાલ 2015 મુજબ ભારતનો માનવ વિકાસ આંક કેટલો અને ક્યા ક્રમે છે ?
- (4) ભારતના ક્યા પડોશી દેશો માનવ વિકાસ આંકમાં ભારતથી આગળ છે ?
- (5) બાળ રસીકરણ કાર્યક્રમમાં બાળકોને કઈ-કઈ રસી આપવામાં આવે છે ?

4. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

- (1) માનવ વિકાસ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કઈ સંસ્થા કાર્ય કરે છે ?
(A) UNESCO (B) UNICEF (C) FAO (D) UNDP
- (2) નીચેના દેશોમાં સૌથી ઊંચો માનવ વિકાસ આંક ધરાવતો દેશ કયો છે ?
(A) ભારત (B) નાઈઝર (C) નોર્વે (D) બ્રાઝીલ
- (3) નીચેના દેશોને માનવ વિકાસ આંકમાં ઉતરતા ક્રમે ગોઠવતાં કઈ જોડ સાચી બનશે ?
(A) ભારત, શ્રીલંકા, નેપાળ, ભુતાન (B) શ્રીલંકા, ભુતાન, ભારત, નેપાળ
(C) શ્રીલંકા, ભારત, ભુતાન, નેપાળ (D) શ્રીલંકા, ભારત, નેપાળ, ભુતાન
- (4) ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ તરીકે ક્યા વર્ષને ઉજવવામાં આવેલ ?
(A) 1975 (B) 2002 (C) 1985 (D) 1999
- (5) ભારતીય મૂળના ક્યા અર્થશાસ્ત્રીને નોબેલ પારિતોષિક મળેલ છે ?
(A) મહબૂબ ઊલ હક (B) અમર્ત્ય સેન (C) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (D) સી. વી. રામન

પ્રવૃત્તિ

- માનવ વિકાસ અહેવાલ અંગેના સમાચારપત્રોમાં આવેલ સમાચાર મેળવી ચર્ચા કરો.
- સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમની વેબસાઈટ <http://hdr.undp.org/en/-2015report> પરથી વિવિધ દેશોના માનવ વિકાસ આંક વિશે માહિતી મેળવો.
- તમારા વિસ્તારના તાલુકા અને જિલ્લાના સ્ત્રી સાક્ષરતા દરના આંકડા મેળવો.
- ભારતની વિવિધ ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર રહેલ મહિલાઓની માહિતીનું આલબમ તૈયાર કરો.